

DOMOKOS Áron

MATE Neveléstudományi Intézet
Anyanyelvi és Gyermekkultúra Tanszék
ORCID: 0000-0002-7615-3332
aron-domokos@chello.hu

MOLNÁR Gábor

MATE Neveléstudományi Intézet
Anyanyelvi és Gyermekkultúra Tanszék
ORCID: 0000-0001-8153-5143
molnar.gabor@uni-mate.hu

Az ügynök: Harari, avagy hogyan (ne) tanítsunk történelmet képregénnyel

Háromrészes írásunk, amelynek ez az első része, Yuval Noah Harari Sapiens című világtörténelmi ismeretterjesztő könyvének képregényváltozatát vizsgálja és értékeli abból a szempontból, mennyire alkalmas oktatási célokra.

Az alább olvasható első részben először röviden abba az elmúlt évtizedekben folyó vitába kapcsolódunk be, amely a képregény mint mcluhani értelemben vett hideg médium pedagógiai használhatóságáról szól. Saját álláspontunk megfogalmazásához Paolo Freire radikális kritikai pedagógiájából indulunk ki, de a képregény-pedagógia újabb eredményeit is bevonjuk a tárgyalásba. Ezután Harari sikerkönyveinek, köztük a Sapiensnek és a belőle készült Sapiens – Rajzolt történelem című képregénynek a kiadástörténetét rekonstruáljuk. Rámutatunk arra, hogy az eredeti mű sikere összefügg a hasonló jellegű, úgynevezett „agyas könyvek” iránti kereslet nagymértékű növekedésével a 2010-es évek közepén, noha a teljes magyarázathoz további tényezőket is fel kell tárnunk. Ezt írásunk következő részeiben végezzük el.

A második részben először Harari munkásságának recepcióját elemezzük három területen: a nemzetközi politikai, üzleti és kulturális elit körében, az általános olvasóközönség körében és végül a nyomtatott és elektronikus sajtó részéről. Ezt követően térünk rá a művek kritikai elemzésére, elsőként a képregény pedagógiai-didaktikai szempontú értékelésére. E vonatkozásban jórészt kedvező a róla alkotott ítéletünk, a képregényben valóban kiváló didaktikai megoldásokat találunk.

Az utolsó részben a könyv és a képregény filozófiai és ideológiakritikai elemzését nyújtjuk. Megvizsgáljuk a bennük tükröződő ember-, társadalom- és történelemképet, alapvető filozófiai előfeltevéseiket, valamint ideológiai elkötelezettségeiket. Harari könyvét a kortárs fősodorbeli neoliberais történelemszemlélet egyik legjellegzetesebb képviselőjeként mutatjuk be. Azt is szemügyre vesszük azonban, hogy a képregény médiumába történő átültetés során az eredeti könyv jellemzői hogyan változnak meg: felerősödnek, torzulnak, elvesznek, vagy ellentmondásokkal telítődnek. Figyelmünk fókuszában a médiaváltás nyílt és rejtett céljai és e célok teljesülése áll. Néhány alkalmasan megválasztott példán keresztül azt elemezzük, hogy az ifjabb generációkat célzó ismeretterjesztés mikor és hogyan fordul át burkolt propagandába.

Kulcsszavak: pedagógiai képregény, graphic novel, makrotörténelem, Yuval Noah Harari, ideológiakritika, kritikai pedagógia

Bevezetés

Dr. Fikció testre feszülő zöld ruhájában, piros köpenyét lobogtatva – ahogy azt már kell: superhősérkezéssel – Ibiza tengerparti homokjába csapódik, meglepve ezzel kissé az éppen az Imagine-ről társalgó John Lennont és Margaret Thatchert. Ez idáig akár egy vicc is lehetne, de nem az. Képregény. (1. kép) A liberális és a konzervatív szemlélet képviselői a következő paneleken a társadalmakat összetartó eszmékről beszélgetnek: a kékhajú John az embereket lebéklyózó, szenvedést hozó hagyományok ellen van, a hófehér bőrű Maggie szerint viszont közös szabályok nélkül káoszba hullana a világ. A sötétebb bőrű, genderfluidnak látszó dr. Fikció – aki téren és időn át képes utazni, és aki úgy látja, hogy az emberi történelemben minden (a vallás, a nemzet, a pénz) csak kitaláció – bölcs tanítóként oldja fel a vitájukat. Miközben a társaság a lenyugvó nap fényénél jógázik, a superhős azt javasolja nekik, hogy ha gyorsan és békésen akarják megváltoztatni a világot, át kell írniuk a meglévő értelmetlen eszméket/történeteket, de csak óvatosan. A feminizmus forradalmát hozza fel követendő példának, amely erőszakmentesen is sikeres volt. Dr. Fikció, aki rajzolt társaival az egész műben az emberi szenvedés okai és okozói (kollektív múltunk és jelenünk „szekrénybe zárt csontvázai”) után nyomoz, pár oldallal később, a kötet búcsúzó képkockáján eltökélten lövi ki magát az égbe. Az ő feladata – szól még utoljára vissza –, hogy újabb és újabb elképzelt történeteket leplezzen le, de az már az olvasó – és az egész emberiség – dolga, hogy mihez kezd ezzel a tudással.

1. kép: Dr. Fikció John Lennon és Margaret Thatcher társaságában
Forrás: Harari–Vandermeulen–Casanave 2021b: 244.

Ez a képregény (pontosabban a már megjelent első két, fejenként 250 oldalas album) mára több mint egymillió millió példányban fogyott el, és egyre többen emlegetik tankönyvként, vagy legalábbis oktatási segédeszközként. A mű ugyanakkor nem a semmiből tűnt fel: olyan könyv átdolgozása, amely maga is világsiker volt, és meghozta szerzőjének, Yuval Noah Hararinak a világhírt. A mára 23 millió példányban elkelt *Sapiens : Az emberi ség rövid története* című, a nemzetközi kiadói szakma által az „agyas” könyvek közé sorolt bestsellert Daniel Casanave és David Vandermeulen adaptálta képregényre. Miközben az eredeti mű erősen megosztó, hatalmas rajongótábora, ugyanakkor rengeteg bírálója is van, addig a kreatív ismeretterjesztő képregény egyöntetű elismerésben részesült. „Sok tekintetben, talán még mélyebb is lett a képregényváltozat, mint az eredeti *Sapiens*” – nyilatkozta többször Harari. És valóban: az adaptáció cselekményesítő, fikcionalizáló megoldásai, a narrativitást előmozdító karakterei élénkítik, dramaturgiailag előbbre viszik a történéseket. Dr. Fikció mellett például maga Harari is szerepel narrátorként, de feltűnnek benne más állandó figurák: természettudósok, történelmi alakok, ősemberek (Bill és Candy!), egy csupatűz rendőr nyomozónő és afféle „ideális olvasóként” a tudásra szomjas tizenkétéves kislány, Zoé is. Az évtizedredekben és földrészekben átívelő elbeszélésbe rengeteg flashback és még több alsóaner, illetve popkulturális utalás került. Bár képi ábrázolása nem mondható túlzottan modernnek, formabontónak, a francia–belga *bande dessinée* vagy az amerikai *comics* világa sokaknak ismerős lehet benne. Befogadása, feldolgozása igazi kihívássá, minden kognitív képességet megmozgató tevékenységgé válhat.

Az alábbi írásban, a képregénykutatás multidiszciplináris hagyományába kapcsolódva, két fő szempontból vizsgáljuk Harari és szerzőtársai képregényét.

1. Megnézzük, mennyire jól használható a képregény nevelési-oktatási célokra a kritikai pedagógia, nem utolsósorban a korunk társadalmi berendezkedését megváltoztatni törekvő Freire-féle radikális kritikai pedagógia szempontjából. Itt azt mutatjuk ki, hogy pusztán a képregény mint médium alkalmazásából nem következik a felszabadító pedagógiai hatás. Ez utóbbinak tartalmi feltételei is vannak.

2. Magát az alapművet és a belőle készített képregényt mint posztmodern történetfilozófiai elbeszélést ideológiakritikai elemzésnek vetjük alá. Ennek során rávilágítunk a nyilvánvaló mondandójuk mögötti rejtett üzenetekre és ellentmondásokra. Különösen érdekes feladatnak látjuk azoknak a narratív, képi, intermediális eljárásoknak a feltárását, amelyek révén a képregény – noha korunk neoliberais(-neokonzervatív) világrendjét némi kritikával illeti ugyan – alapvetően mégis legitimálja.

Mindehhez hosszú úton tudunk eljutni, ezért tanulmányunkat három részre osztottuk. Az első, mostani részben a képregény pedagógiáját és a kritikai pedagógia kapcsolatát vesszük szemügyre (2. fejezet), majd Harari-sikerkönyveit és a képregényt helyezük el a globális könyvkiadás rendszerén belül, különös tekintettel a kötetek kiadástörténetére (3. fejezet). A következő részben először Harari könyveinek fogadtatását, kritikai – és nem annyira kritikai – visszhangját mutatjuk be, egyrészt a nemzetközi politikai, üzleti és kulturális elit, másrészt az általános olvasóközönség, harmadrészt pedig a nyomtatott és elektronikus média részéről (4. fejezet). Ezt követően az alapkönyv és a képregény kritikáját nyújtjuk, formai és tartalmi kritériumokat egyaránt érvényesítve. Először pedagógiai, didaktikai szempontból (5. fejezet), majd – ezt immár tanulmányunk harmadik részében – filozófiai és ideológiakritikai szempontból elemezzük a műveket (6. fejezet).

Van, aki hűtve szereti: a képregény mint pedagógiai eszköz *Hideg médium és forradalmi pedagógia*

„A képregény újabban megfigyelhető bevonása az oktatásba részben annak köszönhető, hogy az előadás-alapú nevelésfilozófia számos fronton erodálódik. A konstruktivizmus és más kritikai nevelésfilozófiák az oktatási folyamatot egyre inkább tanulóközpontúnak fogják fel. Ráadásul, ahogyan a kommunikációs technológiák és kultúrák egyre vizuálisabbá válnak, az oktatást is mind nagyobb mértékben tekintjük multimodális folyamatnak. A képregény tökéletes multimodális közlési forma ehhez az átalakuló oktatási kultúrához, és [...] megvan benne a lehetőség, hogy az átalakulás katalizátorává váljon a legmagasabb szintű tanulásba ágyazott tanítás számára.” (Humphrey 2020: 397; a jelen cikk szerzőinek fordítása.¹)

Annak ellenére, hogy számos empirikus kutatás is megerősíti a képregény alkalmasságát az oktatásban való felhasználásra, specifikusan a pedagógiai célú képregények kutatásához mégsem állnak rendelkezésünkre kritikai elméletek – véli a fenti helyzetértékelés megfogalmazója, Aaron Humphrey. Írásában ennek a remélt jövőbeli elméleti építkezésnek igyekszik „széles alapzatot” teremteni, méghozzá két, az 1960–70-es években kidolgozott kezdeményezéshez: Marshall McLuhan kommunikációelméletéhez és Paolo Freire radikális kritikai pedagógiájához visszanyúlva.

Mindkét elmélet formális tényezők determináló erejét hangsúlyozza. McLuhannél (1964) a kommunikációs közeg formai jellemzői döntő mértékben határozzák meg a befogadói aktivitás minőségét. „A médium maga az üzenet.” Az egy érzékszervet érintő, ám azon keresztül nagy adattömeget átadni képes, tehát magas felbontású *forró médiumok* (például a nyomtatott könyv vagy a rádió) passzív szerepbe szorítják befogadóikat, mintegy megigézik, hipnotizálják őket. Ezzel szemben a rendszerint számos érzékszervet igénybe vevő és alacsony felbontású *hideg médiumok* (ilyen a párbeszéd, a televízió, vagy éppen a képregény) aktív értelmezésre sarkallják, bevonják őket a közlési folyamatba.²

¹ A továbbiakban idegen nyelvű műre történő hivatkozás esetén a magyar nyelvű idézeteket mindig a saját fordításunkban közöljük. Amennyiben a kiemelések az eredeti szerzőtől származnak, ezt külön nem jelöljük.

² McLuhan szempontjai a forró és hideg média megkülönböztetésénél (egy vagy több érzékszerv, illetve HD- vagy LD-felbontás) megelőlegezik az elme modularista felfogását (Fodor 1983), amely szerint a mentális modulok (például az egy-egy szenzorterülethez tartozó észlelési modulok) területspecifikusak, információsan zártak más modulok és a magasabb kognitív területek felé, ingerlésre kötelezően lezajló folyamatokat tartalmaznak, és ezért aztán nagy sebességgel tudnak működni. Ha elfogadjuk a modularista álláspontot, azt mondhatjuk, hogy a McLuhani forró média egy-egy bemeneti modul szintjén operál, míg a hideg média befogadása csak a magasabb kognitív szinten mehet végbe. McLuhan-recenziójában Umberto Eco ([1967] 2008) a következőképpen értelmezi a befogadó bevonásának alacsony/magas fokát: a forró média ugyan telíti a befogadó egy érzékszervét, és ezáltal hipnotizálja őt, ám a többi mentális képesség tekintetében szabadon hagyja – ezzel szemben a hideg média, minthogy valamennyi érzékszervét és mentális képességét igénybe veszi, egyfajta totális hallucináció módjára teljes mértékben bevonja őt. Maga a forró média – hipnózis *kontra* hideg média – hallucináció (pontosabban: a felforrósodás–hipnózis és lehülés–hallucináció) szembeállítás McLuhantól ered (i. m. 32.), ám nála szó sincs arról, hogy az adott média aktív, „hallucinogén” oksági tényező lenne. A több szenzorcsatornán kevés információt továbbító hideg médiát McLuhan azokkal a pszichofiziológiai kísérleti eredményekkel kapcsolja össze, amelyekben az alanyok, miután valamennyi érzékszervüket megfosztják az ingerektől, spontán módon intenzív ingerpótlásba kezdenek, és ez eredményez hallucinációkat. Az értelmezés során tehát, úgy tűnik, Eco egy mozzanatot az ellenkezőjébe fordít át, és így szerintünk félreértelmezi McLuhant: Ecónál a hidegebb média a befogadó számára alacsonyabb szabadságfokot jelent, vagyis az involválódást rabul ejtésként érti, míg McLuhannél a hidegebb média által elért nagyobb mértékű bevonás az aktivitás, tehát a befogadói szabadság növekedését eredményezi.

Freire *Az elnyomottak pedagógiája* című művében ([1970] 2000), hasonlóképpen, a pedagógiai szituáció formai jellemzőinek az oktatási-nevelési folyamat végeredményét determináló szerepéről beszél. Szembeállítja az oktatás „bankbetét-konceptióját” tüköröző, a tanárt a folyamat szuverén alanyának, a tanulót viszont pusztán tárgyának tekintő oktatási formát a tanulóközpontúval.³ Az előbbi rendszerint olyan dolgokról szól, amelyekről a tanulóknak nincsenek tapasztalataik, idegenek számukra. A tanár által előzetesen készre formált tudáselemeket próbál átadni – nagylelkű adományként, de még inkább: bankbetét elhelyezéseként –, a tanulónak pedig nem hagy nagyobb mozgásteret a tudásbetétek befogadásánál, tárolásánál, legjobb esetben kategorizálásánál. Mindez elfojtja kreativitásukat, nem engedi kibontakozni kritikai érzéküket, hiszékenységre neveli őket. Ezzel pedig hozzájárul az elnyomó társadalmi viszonyok újratermelődéséhez és ahhoz, hogy a tanulók integrálódjanak az elnyomás rendszerébe. „Minél inkább elfogadják a tanulók azt a passzív szerepet, amelyet rájuk osztottak, annál inkább hajlamosak lesznek alkalmazkodni a fennálló világhoz, és ahhoz a töredékes valóságképhez, melyet letétbe helyeztek náluk” (Freire 2021: 238 – a fordítást módosítottuk). Mindez persze korántsem meglepő, hiszen ez a módszer maga sem egyéb az elnyomó társadalom lenyomatánál: *az elnyomás pedagógiája*. A Freire által javasolt alternatív módszert ezzel szemben *a felszabadítás pedagógiájának* tekinthetjük (bár Freire az „elnyomottak pedagógiája” vagy a „humanista és szabadságelvű [libertarian] pedagógia” kifejezést használja inkább), az erre alapozott oktatási gyakorlatot pedig felszabadító oktatásnak-nevelésnek. Tartalmi tekintetben viszont „problémafelvető oktatásnak” nevezi, ugyanis bankbetét-elhelyezés helyett olyan problémák felvetésére törekszik, amelyekkel az emberek, a diákok mindennapi életünkben szembesülnek (i. m. 241). Ez a felszabadító, problémafelvető oktatási forma nem választja ketté mesterségesen az oktatási folyamatot egy a tanár által egymagában végzett „megismerő fázisra” (akár a tanóra előkészítéséről, akár az óra közben végzett reflexióról legyen szó) és egy a kész tudást a tanulók felé közvetítő „narratív fázisra.” Alapjaiban, eredendően dialogikus jellegű. A folyamat során a tanár éppúgy tanul, mint a diák, méghozzá nemcsak a szituációból, de a diákoktól is. Freire éppen ezért javasolja, hogy a tanár–diákok merev, elidegenült dichotómiáját (értsd: „a diákok tanára” szemben „a tanár diákjaival”) váltsuk fel a „tanár–diák” és „diák-tanárok” terminológiával, illetve az általa sugallt szemléletmóddal (i. m. 241). „[A] tanár–diák és a diák-tanárok egyidejűleg reflektálnak önmagukra és a világra, anélkül, hogy ezt a reflexiót elválasztanák a cselekvéstől, ezáltal a gondolkodás és a cselekvés autentikus formáját valósítják meg” (Freire [1970] 2000: 83). Vagyis Freire szerint a felszabadítás pedagógiája a megismerés–tanítás folyamata, illetve a tanár–diák státusz merev elválasztása mellett egy harmadik, szintén az elnyomó társadalomnak tulajdonítható elkülönítést is felszámol: az elmélet és a gyakorlat szembeállítását.

A tanóra problémafelvető és dialogikus jellege azért fontos Freire számára, mert itt és így törhetnek fel a diákok olyan személyes, egzisztenciális tapasztalatai, amelyek nélkülözhetetlenek a *conscientizaçã*hoz, vagyis ahhoz a „kritikai öntudatra ébredéshez,” amely tömegessé válva reményei szerint képes lesz szétörni az elnyomó társadalmi rendet. „Ah-

³ Freire ugyan nem hivatkozik McLuhan pár évvel korábbi művére, de elmélete bizonyos szempontból felfogható a mcluhani forró és hideg médium megkülönböztetés pedagógiai dimenziójának kidolgozásaként. „A forró médium kevesebb résztvételt enged meg, mint a hideg, ahogyan az előadás kevesebb résztvételt eredményez a szemináriumnál és a könyv a párbeszédnél.” (McLuhan i. m. 23.)

hoz, hogy az elnyomottak képesek legyenek harcolni a szabadságukért, az elnyomás valóságát nem zárt világgént kell észlelniük, amelyből nincs kiút, hanem olyan korlátozó háttérhelyzetként [*limiting situation*], amelyet átalakíthatnak.” (i. m. 49) Freire ezen a ponton, mint látható, a marxi alapokon nyugvó felszabadításpedagógiájába fenomenológiai és egzisztencialista megfontolásokat olt be.⁴

Freire persze – mint pedagógiájának fenti, igencsak rövidre szabott bemutatásából is kitűnik – olyan korszakban és olyan történelmi-társadalmi helyzetben ír, amely lehetőségeivel, hiteivel és illúzióival együtt mára eltűnt, Magyarországon pedig talán sohasem volt igazán eleven. Olyan korban, amikor a szocialista forradalom nemcsak marginalizált, a nyilvánosságban alig-alig látható csoportok, sejtek számára tűnt biztos jövőnek, vagy legalábbis megalapozott reménynek.⁵ Tegyük azonban egyelőre félre ezt a problémát (ahogy azt a kérdést is, hogy – függetlenül e forradalom megvalósíthatóságának percepciójától – az olvasó mennyire tud azonosulni Freire eszmei-ideológiai alapállásával), és próbáljunk meg jóhiszemű, belső kritikát megfogalmazni az elnyomottak freirei pedagógiájával szemben. Csupán egy kritikai megjegyzésre szorítkozunk.

Úgy véljük, nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy az elnyomó rendszert fenntartó mechanizmusok képesek akár a felszabadítás pedagógiája jegyében átalakított tanítási mikrohelyzeteket is „rabul ejteni”, és ezáltal hatástalanítani a potenciálisan felforgató tapasztalatokat. Freire talán túl naiv, idealista volt, amikor úgy vélte, hogy a „problémafelvető oktatás nem szolgálja, nem is szolgálhatja az elnyomók érdekeit. Egyetlen elnyomó rend sem engedheti meg, hogy az elnyomottak elkezdjenek rákérdezni a miértekre” (Freire 2021: 86). Meglehet, a brazil gondolkodó nem vetett kellőképpen számot az elnyomás rejtett, mondhatni csalárd, alattomos formáival, amelyek akár a felszabadó pedagógiai gyakorlat álcájába is képesek beöltözni.

Ezért aztán különösen fontos a pedagógus személye és személyisége mint az egyes mikrohelyzetek, sőt a diákok személyes oktatási karrierjét is transzcendáló tényező, számos mikrohelyzetet összekötő kapocs. Elsősorban ő tudja az problémafelvető oktatási folyamatban felfakadó új tapasztalatokat kölcsönhatásba hozni a már felhalmozott és elméletileg reflektált tapasztalatoknak azzal a hatalmas tárházával, amelyek nemcsak az elnyomást, de a felszabadítást is szolgálhatják. Ebben persze támogató szerepet tölthetnek be a kollégák közötti dialógusok, a megfelelően működő pedagógiai szakmai szervezetek, illetve megfelelő kurrikulumok, tankönyvek és más oktatási segédanyagok.

Ugyanakkor a fenti ellenvetés, vagy inkább kétely ez utóbbiak esetén ugyanúgy felvethető: a tanár, a szakmai szervezetek, valamint a tanmenetek és tankönyvek szintén ki vannak téve annak, hogy az elnyomó rend rejtett, manipulatív módon hatalmába kerítse őket. Ezért a felszabadításpedagógia célkitűzése szempontjából alapvető jelentőségű, hogy a pedagógusnak ideológiakritikai tudatosságot, szenzitivitást, „mélylátást” adjunk, de hasonlóképpen fontos a pedagógiai szakmai szervezetek társadalom- és ideológiakritikája,

---

⁴ Vö. például Tengelyi (1998, 34): „...a filozófiának [...] az a feladata, hogy [...] életértékű tudásunk rejtetten meglévő elemeit kiszabadítsa megalapozatlan hiedelmeink és téveszméink érdekekkel átszőtt rendszeréből – avagy, nyersen szólva, *megtisztítsa őket a maszlagoktól.*” Ehhez szerinte tapasztalatainkat „mindaddig ki nem próbált, kész sémákra nem hagyatkozó, nem »egy kulcsra járó«, hanem „esetről esetre [...] *kikísérletezett* gondolati alakzatokba” kell rendeznünk.

⁵ Freire, aki 1997-ben hunyt el, még megírta a globális intellektuális térnek ezt az átalakulását. Ezért tekinti Stanley Aronowitz ([1985] 1998: 6) a műhöz írt előszavában Freire utolsó művét, *A szabadság pedagógiáját* utópikus és anakronisztikus műnek.

és végül a kurrikulumok és *a tankönyvek és más az oktatáshoz használt anyagok ideológiai kritikája* is.

Ezen a ponton térhetünk újra vissza Humphrey javaslatához, aki képregények alkalmazását, dialogikus megvitatását javasolja a tanórán, a bankbetét-szemléletet tükröző hagyományos tankönyvek és előadás helyett. A képregényre mint oktatási eszközre ugyanis, úgy véljük, szintén érvényes a fenti *caveat*.

Az eddigi elemzések alapján a következő, pesszimistább-gyanakvóbb tézist állítjuk tehát szembe Freire és Humphrey (óvatos) pedagógiai optimizmusával. Abból, hogy

1. (Freirével egyetértve) a pedagógiai folyamat formális elemei – a hagyományos pedagógia által fel/el nem ismert módon – determinálják a folyamat végeredményét, ezért emancipatorikus pedagógiai célok eléréséhez megfelelően át kell alakítani a tanulási folyamatnak ezeket a formális aspektusait; továbbá abból, hogy

2. (Humphrey-val egyetértve) a képregénynek a folyamatba való bevonása alkalmas ennek a transzformációnak az elérésére vagy legalábbis elősegítésére, – mindebből *nem* következik, hogy

3. képregények pedagógiai alkalmazásával – mint egyfajta huszárvágással – megoldhatnánk a problémát, és automatikusan a felszabadítás pedagógiájává formálhatnánk át az elnyomó pedagógiai gyakorlatot. A pedagógiai gyakorlat formai oldalának, kereteinek az átalakítása minden bizonnyal szükséges feltétele az emancipációnak, de korántsem elégséges feltétel. Nem teszi feleslegessé a tartalmi szempontokra *is* figyelő ideológiai kritikai megközelítést. Más szóval, azt a gyanúkat fogalmazzuk meg, hogy a képregény mint formálisan emancipatorikus pedagógiai eszköz használható represszív, a szabadságot korlátozó ideologikus célokra is. Méghozzá annál könnyebben, minél inkább elterjed az a közvélekedés, hogy a hozzá hasonló eszközök már önmagukban is a szabadság kiterjesztésének elősegítői.

Itt azért érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy Humphrey – miközben elismeri, hogy Freire marxista, és egyetértően tárgyalja a felszabadító pedagógiai gyakorlattal kapcsolatos megállapításait, elemzéseit – nem fedi fel saját politikai-ideológiai pozícióját. Egy szak tudományi folyóiratban megjelenő cikk esetében természetesen ezt teljes joggal teszi. De azért is megteheti, mert a „szabadság” általános értékterminusa, amelyre Freire a pedagógiai programját építi, nyilvánvalóan nemcsak a radikális baloldal, ezen belül a marxizmus eszmerendszerében foglal el középponti helyet. Más, ma sokkal inkább a főáramlat-hoz tartozó politikai ideológiáknak is alapértéke, a nem marxista szociáldemokrácia különböző változataitól a liberalizmusokon át a konzervativizmus számos irányzatáig, noha persze „a dolgozók kizsákmányolás alóli felszabadítása” és „a piacok liberalizációja” aligha fér meg egy gyékényen. Mégis, amennyiben „az egyenlőtlen hatalmi struktúrák felszámolásaként” (Humphrey 2020: 382) határozzuk meg a felszabadítás pedagógiájának célját, ezt a célt más eszmerendszerek éppúgy a magukénak érezhetik. Ez alapján pedig érdemes különbséget tennünk a kritikai pedagógia két formája: a *pedagógiai-szakmai szempontú* és a *társadalomkritikai indíttatású* kritikai pedagógia között. Az előbbin különböző ideológiai-világnézeti elkötelezettségű emberek közösen dolgozhatnak, jórészt félretéve ezeket a nézetkülönbségeiket, az utóbbi esetében viszont – ha nem akarjuk, hogy eleve szekértáborok szerint fragmentálódjon – éppen ezek az ideológiai-világnézeti különbségek lesznek a kritikai diskurzus legalapvetőbb tárgyai.

A következőkben az első, szűkebben pedagógiai szempontból vesszük szemügyre a képregényt mint médiumot és potenciális taneszközt. Az ideológia- és társadalomkritikai szempontokra majd írásunk utolsó részében térünk vissza.

A képregény pedagógiája

A *Sapiens – Rajzolt történelem* egyik narratív trükkje a sok közül, mint később még részletesen látni fogjuk, a képregény a képregényben eljárása. Zoé, a kislány főhős képregényfüzetekből kezd megismerkedni az őskori emberek életével (2. kép). A rengeteg helyzetkomikummal feldúsított anyagokon sokat mulat, de tanulsággal is szolgálnak számára.

2. kép: Zoé képregényből tanul az ősemberről
Forrás: Harari–Vandermeulen–Casanave 2020b: 27.

A képregényekkel kapcsolatos legkorábbi (angol nyelvterületen végzett) tudományos vizsgálódások az ezerkilencszáznegyvenes évekhez köthetők, és jellemzően pedagógusok, pszichológusok, illetve kommunikációkutatók folytatták őket. E szakemberek a képregényre többnyire inkább „társadalmi problémaként,” mintsem kulturális alkotásként, és főleg nem pedagógiai eszközként, lehetőségként tekintettek. Ezért elsősorban az egyre jobban elterjedő médium fiatalokra gyakorolt hatásaira voltak kíváncsiak. Olyan kérdésekre keresték a választ, hogy a képregények rendszeres olvasása miként hathat a gyermekek személyiségfejlődésére, IQ-jára, tanulmányi előremenetelére vagy olvasási képességére (Woo 2019: 49). Mindeközben, egy kortárs felmérés tanúsága szerint, maguk a gyakorló pedagógusok sokkal kevésbé voltak elutasítóak a képregénynek az oktatásba való bevonásával szemben (Willey 2017).

Az azóta eltelt évtizedekben két jelentős változás történt ehhez az időszakhoz képest. Egyrészt kialakult, a kultúratudományokon belül önállósult a képregénytudomány (*comics studies*), nem függetlenül magának a képregénykultúrának és a médiatechnológiának az átalakulásaitól (Maksa 2018: 21). Viszonylag kevés dolog van, amelyben e tudományterület művelői egyetértenek, olyan alapvető állításokon túl, mint hogy a képregény jellegzetesen multimodális és multimedialis médium (vagyis: több érzékszervünket és

kognitív képességünket veszi igénybe, illetve több hagyományos médium sajátosságai ötvöződnek benne).⁶ A konszenzus hiánya elsősorban annak tudható be, hogy a diszciplína művelői különböző területekről érkeztek és érkeznek a mai napig, akiket alapvetően csak a képregény mint kutatási téma köt össze (Dunai 2021: 20). A *comics studies*nek ezt a kezdetétől fogva meglévő interdiszciplináris jellegét persze tekinthetjük, némiképp pesszimistán, a szaktudományi státusz és identitás elérhetetlensége jelének (Hatfield 2017) vagy, pozitívan, a posztdiszciplinaritás kifejeződésének is (Dunai 2021: 20).

A másik változás szintén a képregény kulturális szerepének és társadalmi elfogadottságának a változásával volt összefüggésben: létrejött a képregénypedagógia tudományterülete is. Ez azt vizsgálja, hogy a képregényeket hogyan lehet használni, alkalmazni különböző tanulási kontextusokban. Kirtley, Garcia és Carlson (2020: 12) úgy látják, hogy az osztálytermekben alkalmazott módszerek négy nagyobb csoportra oszthatók:

1. a képregényeken keresztüli tanítás [*teaching with comics*],
  2. a képregényekről szóló tanítás [*teaching about comics*],
  3. a képregényalkotás révén történő tanítás [*teaching through producing comics*], valamint
  4. a képregényalkotás tanítása mint a gondolkodás- és tanulásfejlesztés eszköze [*teaching comics production as a means of processing thinking and learning*].
- Arra kérdésre, hogy milyen konkrét felhasználási módjai lehetnek a képregényeknek, vagyis mire nevel, mit fejleszt, milyen előnyei vannak, rengeteg válasz született, amelyeknek egy része nem feltétlenül médiaspecifikus, és inkább más tantárgyakból átsugárzó tanítási technikáknak tekinthetők. A teljesség igénye nélkül a szakirodalom szerint a következő pedagógiai célokra használhatók eredményesen a képregény:
- a korai kognitív fejlesztés egyik eszköze lehet (Kirtley–Garcia–Carlson 2020: 21);
  - könnyen olvasható tanulási zavarokkal küzdő gyerekek számára is, az illusztrációk lekötik őket (Galambos 2019);
  - gyorsan lehet információkat átadni általa, akár még természettudományos tudástartalmakat is közvetíteni (uo.);
  - fejleszti a multimodális kompetenciát és műveltséget, hiszen befogadójának a nyelvi, audio, vizuális, gesztusbeli és térbeli vonatkozásokat folyamatosan egyeztetnie kell egymással (Wierszewski 2014);
  - segíthet a művészeti és kreatív foglalkozások gyakorlatában (Galambos 2019);
  - az esztétikai érzéket fejleszti, például esztétikai provokáció révén (Vörös 2022: 43);
  - fejleszti a szövegértést (Balázs 2016), ezért
  - kiváló átmenetet jelenthet a mesehallgatástól a könyvolvasás felé vezető úton (Galambos 2019);
  - képregények írásával fejleszthető az íráskészség is (Wierszewski 2014);
  - általa könnyebben feldolgozhatók alapszintű számító szövegek, adaptációk (uo.);
  - a szöveg szoros olvasására ösztönöz, elősegíti a koncentrációt (Boerman–Cornell–Kim–Manderino 2017: 40);
  - bonyolult, elvont fogalmakat képes szemléltetni (uo.);
  - az önismeret eszköze lehet (Kirtley–Garcia–Carlson 2020);
  - kritikai gondolkodásra nevel (Boerman–Cornell–Kim–Manderino 2017);

⁶ A magyar szakirodalomban Szőnyi György Endre vetette fel a képregénynek *Gesamtkunstwerk*ként való értelmezését (lásd Szőnyi 2002: 19 és 2004: 20).

- a gondolkodás és a gyakorlat területén is segít a nézőpontváltások kezelésében (uo.)
- a vizualitással szembeni kritikai érzékünket is növeli (Wierszewski 2014);
- a képregény világepítő teljesítményén keresztül számos filozófiai, társadalomelméleti, és társadalomismereti kérdés is felvethető a gyerekeknek (Domokos 2019);
- alkalmas társadalmi problémák (köztük identitás- és osztálykérdések) bemutatására (Domokos 2019);
- használható érzékenyítésre (hátrányos helyzet, fogyatékkal élők, gender, rassz, szexuális másság stb.) (Anderson 2022);
- a képregény alkotása segíthet a társadalmi egyenlőtlenségek és hátrányok újratermelődése elleni küzdelemben (Wierszewski 2014);
- segíthet az ideológiakritikai tudatosság növelésében (Holder 2022); végül
- a képregény használata az oktatásban a tanárt is tanítja (Kirtley–Garcia–Carlson 2020: 21).

Weiner és Syma (2013) már egy évtizede arról írtak – nyilvánvalóan az Egyesült Államokat tartva szem előtt –, hogy a képregények oktatási célú felhasználásában a megelőző 10–15 évben robbanásszerű fejlődés ment végbe. Ehhez képest a magyarországi képregény-pedagógia egyelőre még gyerekcipőt sem visel.⁷ Ahogy Galambos Attila írja: „[a] képregények oktatásra való használatában talán még nagyobb Magyarország lemaradása, mint a képregényfogyasztásban. Rajztanfolyamokon előszeretettel használják mint eszköz, de kifejezetten oktatási célra nem. Nincsenek jól végiggondolt, tanároknak szóló képregényes továbbképzések (címek, történetek, tanároknak szóló letölthető anyagok), továbbá módszertani segédanyagok sem (hogyan használjuk a képregényeket). [...] ...a nyitottan tűnő tanárok is rejtőznek a nyilvánosság elől, nem kezdeményeznek képregényekkel kapcsolatos oktatási programokat (tisztelet a kivételnek)” (Galambos 2019).⁸

Kritikai képregénypedagógia – a következő elemzések programja

A következőkben egy frissen megjelent képregényt veszünk szemügyre. Ezen keresztül vetjük alá próbának a fentebb megfogalmazott kritikai pedagógiai tézisünket, hogy a képregény mint elvileg, formálisan a gondolkodást felszabadító, hideg médium mégis lehet represszív, a gondolkodást megbénító hatású. Választásunk arra a műre (pontosabban az eddig megjelent két kötetére) esett, amelyet Yuval Noah Harari *Sapiens* című bestselleréből (Harari 2015) készített, a szerző közreműködésével, a belga David Vandermeulen és

⁷ Méltányos itt megemlítenünk G. Szabó Sára és Gombos Péter óravázlatait, amelyek – főként a magyar képregénykultúrából vett példákon keresztül – építenek a különböző típusú képregényekre (G. Szabó–Gombos 2005). A legújabb kezdeményezésekre lásd az Anthropolisz Egyesület „Komplex témák – soktérű tantárgyak” projektje keretében készült tanári kézikönyv „Te is szuperhős vagy!?” c. fejezetét (Bán–Nagy 2020: 34–47), valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Az én könyvtáram” projektje keretében megjelent *Szövegértés-fejlesztés a könyvtárban* című kiadványt (Barátné Hajdú – Béres 2019), amely nemcsak részletesen bemutatja a képregény médiumát a könyvtárosok számára (Kiss 2019), de kiváló módszertani útmutatókat is tartalmaz gyermekeknek tartott fejlesztő könyvtári foglalkozások számára (Barátné Hajdú – Béres, i. m.: 9–18). Sajnálatos módon a NAT legfrissebb változatában sem szerepel maga a képregény szó.

⁸ Azért pozitív, követendő példák is akadnak. Lásd például a Robin Pajtás Kollektíva, nem mellékesen freire-i alapokon álló szabadiskolájának beszámolóját egy 2017-es projektjükéről, amelynek keretében, a híres brazil fotós, Sebastião Salgado fekete-fehér természetfotóinak budapesti kiállításához kapcsolódva, egy Salgado képeiből álló képregény összeállítását is feladatul adták gyerekeknek, amelynek történetét maguk a részt vevő, a kiállításra véletlenszerűen érkező gyerekek konstruálhatták meg, a látogató családok érdeklődését is felkeltve (Robin Pajtás Kollektíva 2021).

a francia Daniel Casanave alkotópáros, *Sapiens – Rajzolt történelem* címmel (Harari–Vandermeulen–Casanave 2020a és b; uők 2021a és b).⁹

Érdeemes előrebocsátani, hogy a kritikának négy meglehetősen különböző, bár egymással érintkező válfaját tartjuk relevánsnak a vizsgált művekkel szemben. Minthogy a képregényt a *Sapiens*-könyv szoros adaptációjának tekinthetjük,¹⁰ a *tudományos kritika* első sorban az eredeti művel kapcsolatban vethető fel. Ez nemcsak adatok pontosságát, empirikus állítások jelenlegi tudásunk szerint vett megalapozottságát vizsgálja, de például azt is, hogy általánosabb kérdésekben mennyire érvényesek a szerzőnek a jelenlegi tudományos konszenzusra vonatkozó állításai, esetenként sugalmazásai, illetve mennyire hitelesen mutatja be a „versenyben lévő” alternatív elméleteket. Az efféle bírálat nemcsak a szaktudományos nyilvánosságnak szóló művekkel, de ismeretterjesztő művekkel szemben is relevánsan felvethető, természetesen a műfaji különbségek figyelembevételével. A valamely kortárs szaktudományban marginális elméleteknek vagy egy-egy elmélet túl specifikus belső problémáinak az említés nélkül hagyása például a népszerűsítő műveknek nyilvánvalóan kevésbé jogosan róható fel, ám az alapvető elméleti pozíciók lényegének hiteles bemutatása az esetükben is elvárható. A *Sapiens*hez hasonlóan (hiper)ambiciózus, a világtörténelem egészét átölelni törekvő mű esetében efféle bírálatot nyilvánvalóan csak specialisták (korszak- és szaktörténészek) egész serege tudna hitelesen elvégezni, ezért a kritikának ezt a válfaját alapvetően kerülni fogjuk a következőkben.

A tudományos kritikától érdemes megkülönböztetnünk azt a *filozófiai kritikát*, amely a mű ontológiai, episztemológiai, antropológiai stb. előfeltevéseit teszi tárgyává, és a bennük rejlő vagy köztük feszülő ellentmondásokra, tisztázatlanul maradó mozzanatokra hívja fel a figyelmet, illetve magára a reflexiódeficitre, vagyis arra, hogy a szerzőben nem tudatosul előfeltevései előfeltevés volta. Azt gondolnánk, hogy ezeket a kérdéseket szintén inkább csak az eredeti művel kapcsolatban jogos vizsgálni. Ám a műfajváltásból fakadó nagymértékű kifejezőeszköz-bővülés, a többszerzőjűség és persze a két mű elkészülte között eltelt idő miatt a képregényt is érdemes lesz ebből az aspektusból szemügyre venni.

A *pedagógiai-didaktikai kritika* viszont a képregényváltozattal szemben fokozottabban releváns, mint az eredeti művel kapcsolatban, ám ismeretterjesztő műként az utóbbi is joggal vizsgálható ebből a szempontból. Tudományos ismeretterjesztő művek esetében ez a fajta bírálat persze összeér az elsőként említett tudományos kritikával, mi több, ki is játszhatók egymás ellen. Lehet, hogy a bíráló máshol találja meg az egyensúlyi pontot a közérthetőség, érdekesség, didaktikusság és a tudományos hitelesség között, mint a szerző, de ilyenkor a jóhiszeműség elve alapján nehéz nem felmentenie őt.

Végül, és számunkra ez a legérdekesebb, a művet vizsgálhatjuk *ideológiai* kritikai megközelítésből is. Ez az eddigiek közül a filozófiai kritikához áll a legközelebb, ám olyan dimenziót nyit meg, amelyet a hagyományos filozófiai elemzések és kritikák általában nem

---

⁹ Az egyértelműség és a rövideg kedvéért a továbbiakban Harari (2015)-re *Sapiens*-könyvként vagy „az eredeti könyvként” hivatkozunk, a három szerző közös művére pedig a *Sapiens*-képregény, a *Rajzolt történelem*, „a képregény”, vagy „az adaptáció” formában.

¹⁰ Lásd matvano (2022) interjút az alkotópárossal, akik hangsúlyozzák, hogy „nem annyira átdolgozást [*adaptation*] készítünk, mint inkább átültetést [*transposition*]. Vesszük a könyvet a maga egészében, és át- emeljük [*transpose*] valamennyi benne található gondolatot és bekezdést a képregénybe.” Ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy számos „fact-checker” munkatárs áll a rendelkezésükre, akik akár egyetemekkel is felveszik a kapcsolatot, hogy a tíz éve megírt könyvből átemelt állítások „naprakész voltát” ellenőrizték.

is észlelnék, de legalábbis nem tematizálnak. A meggyőződések, előfeltevések, látásmódok, illetve az ezeket tükröző cselekvések és alkotások háttérben meghúzódó érdekek komplex rendszerét próbálják felszínre hozni. Ezt szintén mindkét művel kapcsolatban relevánsan végezhetjük, hiszen nemcsak írott szövegek, de képi ábrázolások, vizuális narratívák szintén rejtenek magukban meggyőződéseket, előfeltevéseket stb., bár ezek feltárása külön, sajátos módszertani problémákat rejt.

A pedagógiai-didaktikai kritikára írásunk második részében térünk rá, a filozófiai és ideológiakritikai elemzéseket pedig a harmadik részben végezzük el. A kritikai vizsgálódások megalapozásaként azonban először a művek keletkezését és recepcióját mutatjuk be (az előbbit a jelen rész hátralévő fejezetében, az utóbbit a következő rész elején).

A *Sapiens*, az Agy és két füstölő tollhegy: a Harari-művek keletkezéstörténete „Agyas könyvek”: a tudományos ismeretterjesztés új hulláma

Az európai és amerikai könyvpiarral foglalkozó, lassan 170 éves brit magazin, a *The Bookseller* munkatársai úgy tapasztalták, hogy 2013 és 2018 között az ismeretterjesztő/nemfikciós könyvek körében (pontosabban, a kiadók hosszú időn keresztül fogyó könyveket tartalmazó, úgynevezett háttérlistáján) egy szövegfajta újra utat tört magának, ezzel kissé háttérbe szorítva a hírességek életrajzának az előző időszakban igen kedvelt műfaját. A könyvcsoportot „agyas könyveknek” [*brainy books*], vagyis intelligens tudománynépszerűsítő műveknek nevezték el, és jellemzőjüknek azt tekintették, hogy politikai, gazdasági, orvostudományi vagy történelmi kérdésekkel foglalkozva, a bevett gondolkodási formákból kilépve, szintetizálni próbálják az adott tudomány ismereteit. Az elemzők Yuval Noah Harari 2014-es *Sapiens*ében ismerték fel a típus mintapéldányát (Preston 2018). Míg a legtöbb jól fogyó könyv hat hónap után eltűnik a könyvespolcokról, vagy jó esetben két évig még látható és kapható (Steiner 2018), addig a *Sapiens* megjelenésének első két és fél évében több mint 200 000 példányban kelt el (Preston 2018), és az érdeklődés nem lankad, sőt: az eladott példányok száma azóta több mint százszorosára növekedett.

Bár az „agyas” jelző – Schmitt (2020: 23) szerint – inkább a könyvkereskedelem márkaépítési gyakorlatából, mintsem elméleti elemzésből származik, hiszen az ismeretközlő könyvek zsánerén belül mindig is voltak efféle szövegek, úgy látja, érdemes a jelenséggel foglalkozni. A közkeletű társadalom-lélektani magyarázatok az „agyas könyvek” sikerét a kor egzisztenciális bizonytalanságaival igyekeznek megindokolni: „Olyan világban élünk, amely hirtelen kevésbé tűnik biztosnak, mint akár két évvel ezelőtt, ilyenkor természetes reakció, hogy az emberek megpróbálnak minél többet megtudni róla” (Mark Richard könyvkiadót idézi Preston 2018). Schmitt a siker másik okát e könyvek tudományt domesztikáló retorikájában, a szakértői és az önéletrajzi-magánemberi státuszt keverő eljárásában véli megtalálni. Így végül filozófiai esszékként tekint rájuk (i. m. 29). Harari *Sapiens*ének kiemelkedő népszerűségét, akárcsak más bestsellereket azonban sem maguk a könyvkiadók, sem a kutatók nem tudják teljes mértékben racionális okokkal alátámasztani (a „véletlen”, a „baleset” ilyenkor rendre előkerül magyarázatként, i. m. 25). A könyvpiar logikájának, a mára globálissá váló könyvkereskedelem mozgásainak és még alapvetőbb szinten a világtársadalom ideológiai szükségleteinek vizsgálata közelebb vihet a siker megértéséhez. Erre a kérdésre tanulmányunk végén fogunk visszatérni.

A Sapiensh Enterprise

A *Sapiens* kiadástörténete meglehetősen hosszú és kacskaringós volt. Az 1976-os születésű, izraeli Yuval Noah Harari eredetileg a középkori és kora újkori hadtörténet területén publikált (Harari 2004, 2007a, 2007b és 2008). „Bevezetés a világtörténelembe” című egyetemi kurzusának jegyzeteiből nőtte ki magát 2011-ben héberül megjelentetett műve, amelynek címe akkor még csak „Az emberiség rövid története” [*Kitsur toldot ha-enoshut*] volt (Harari 2011).¹¹ A mű Izraelben népszerű lett, és ennek köszönhetően Harari az állami tévé rendszeres vendégévé vált, a külföldi kiadók kedvét azonban nem hozta meg a közléshez (Parker 2020). Harari magánkiadásban, saját fordításában jelentette meg a művét angolul 2012-ben az Amazonon *From Animals Into Gods* [„Állatokból istenekké”] címmel (Harari 2012), ám ebből a szerző saját közlése szerint alig 2000 példány fogyott el (Ferris 2020). A kudarc után a korábbi ügynököt elbocsátva Deborah Harrisre, „Izrael legjobb irodalmi ügynökére” (uo.) bízta Harari a könyvet. Az angol szöveg továbbcsiszolása, többszöri újraszerkesztése, illetve huszonkét kiadó felkeresése után (Parker 2020), végül 2014-ben a londoni Harvill Secker Kiadó *Sapiens: A Brief History of Humankind* [magyarul: *Sapiens. Az emberiség rövid története*] címen, keménykötésben kihozta a művet, majd kisvártatva a Vintage Books közreműködésével puhafedélben is napvilágot látott. Mivel mindkét kiadó a Penguin Random House LLC multinacionális kiadói konglomerátumhoz, vagyis a világ egyik legnagyobb könyv-, sajtó- és médiabirodalmához tartozott, ettől kezdve a *Sapiens*nek nem sok mindentől kellett már tartania. A köteteket reptereken is elkezdtek árulni (Parker 2020), beléptek promóciójába a nagyobb lapok és hírcsatornák (*The Sunday Times*, *Financial Times*, *The Guardian*, *Independent*, *The Telegraph*, Yahoo News, BBC News), illetve szélesebbre nyílt az online könyvkereskedelem tere (Amazon, Goodreads). Időközben, az angol kiadást megelőzve lefordították németre (Harari 2013), megnyitva ezzel a kontinentális európai piacot – olyannyira, hogy a lipcsei könyvfesztiválon 2014-ben már szupersztárként hivatkoztak a szerzőre. A teljes áttörést azonban a 2015-16-os évek hozták, amikor Mark Zuckerger (*A Year of Books* könyvklubjában), Barack Obama (egy CNN-interjúban) és Bill Gates (egy blogbejegyzésben) az inspiráló olvasmányai közé sorolta. A *Sapiens* a könyvpiar logikájának megfelelően a következő években újabb és újabb kiadásokon, formátumokban (hangoskönyv, Kindle) és fordításokban terjedt tovább. Mire a gondolatmenetet folytató következő kötet, a *Homo Deus. A Brief History of Tomorrow*. [magyarul: *Homo Deus. A holnap rövid története*] (Harari 2017) megjelent, az ügynöki-menedzseri szerepkört átvette Harari férje, Itzik Yahav, aki a lehető legtöbb, földrészeket, országokat átívelő fórumon, platformon megfuttatta Hararit, egyre és egyre szélesebb olvasói-támogatói köröket érve el (*The Wall Street Journal*, *New York Post*, *The Times*, *Vox*, *Wired*). A tévés és internetes szereplések (TED-Dialogs, Ted Talks, Times Talks, Penguin Talks, Google Talks, BBC Hard Talks), illetve tekintélyes egyetemi és konferenciameghívások (University of California, Tokyo Metropolitan University, CEU, World Economic Forum, IMF, Athens Democracy Forum) ideje 2017-től máig tart, e fórumokon

¹¹ Ez újabb interjúban, amelyet 2022. július 22-én Stephen D. Levittnek adott, Harari így vall a mű keletkezéséről: „...amikor a *Sapiens*t írtam, nem vettem túl komolyan sem magamat, sem a projektet, mert nem gondoltam, hogy sokan fogják olvasni. Egy egyetemi kurzusomból nőtt ki, eredetileg héberül dolgoztam, és rá kellett döbbenem, hogy nincs héber nyelvű könyv, amely a világtörténelmet mesélné el az izraeli közönségnek. Szóval, mondtam magamban, biztosan lennének olyanok az egyetemen, a főiskolákon, akik hasznát vennék, miért ne írnék nekik. És nincs verseny, hiszen nem volt elérhető másik könyv. És arra gondoltam, hogy igen, biztos elkövetek majd néhány szörnyű hibát, de sebjaj! Úgy értem, ki fogja egyáltalán elolvasni?” (Levitt 2022).

az izraeli történész egyre több kérdésben megszólal, s afféle ideológiai celebbé, filozófiai guruvá vált. Jelenleg követőinek száma a Facebookon 550 ezer, az Instagramon 535 ezer, a Twitteren majdnem 525 ezer. A TikTokon a #yuvalharari 7,6 millió, míg a #yuvalnoahharari 6,4 millió megtekintésnél tart. Sztárrá válásának gyorsuló ütemét az is jól mutatja, hogy a *Homo Deus*nak már egy évvel a héber nyelvű eredeti megjelenése után kijött az angol fordítása (Harari 2016a), a harmadik mű (*21 lecke a 21. századra*) pedig már mindkét nyelven egy évben jelent meg (Harari 2018). A magyar kiadás rendre egy évvel követte az angolt (Harari 2015, 2017 és 2019).

Harariék 2019-ben megalapították Sapienship nevű vállalkozásukat (15 fős csapattal), amely nemcsak a marketingmunkákat végzi el, hanem egyfajta *think-tank*ként a sztártörténész világról alkotott „víziójának” terjesztéséhez próbál hozzájárulni újabb ötletekkel és projektekkel, oktatástechnológiai invenciókkal, például *Sapiens-workshop*okkal.¹² A professzionálisan működő ügynökség igyekszik tovább tágítani a Harari-univerzumot, újabb és újabb olvasói csoportokat elérni – többek között *spinoff*okkal. Ennek két legkiemelkedőbb példája a *Sapiens. A Graphic History* [magyarul: *Sapiens – Rajzolt történelem*] című ismeretterjesztő képregény (elemzésünk tárgya),¹³ illetve az idén, 2022-ben jelent, ugyancsak az őstörténelmet feldolgozó, kifejezetten kiskamaszoknak szóló *Unstoppable Us. How Humans Took Over the World* (Harari 2022a; a magyar kiadásban: *A világot urai. Így hódítottuk meg a Földet*; Harari 2022b) című képeskönyv. Jelenleg a legtöbb erejüket ez utóbbi projektbe fektetik be: szinte nincs nap, amikor Harari ne promotálná valamilyen fórumon.¹⁴ Emellett terveznek még egy több évadból álló, hatvanezer évet felölelő *Sapiens*-ihlette tévéjátékot is, amelynek forgatókönyvét Farhad Safinia, Mel Gibson *Apocalpto* című filmjének társszerzője írta (Preston 2020).

A *Sapiens*-képregény ötletével a belga David Vandermeulen és a francia Daniel Casanave alkotópárost keresték meg, akiknek már volt több elismert közös munkája (például a romantikus művészpárról szóló *Shelley*, illetve Hubert Reeves kanadai asztrofizikussal közösen egy tudománynépszerűsítő képregénysorozat). A képregény szövegét Vandermeulen ülteti át az eredeti könyvből, a rajzokat Casanave készíti, a színezés pedig Claire Champion munkája, de Harari folyamatosan kapcsolatban áll velük. Az ötkötetesre tervezett adaptációból egyelőre kettő készült el. A 2020-ban megjelent első kötet címe *Az emberiség születése*, és a *Sapiens*-könyv első, „A kognitív forradalom” című részét dolgozzák fel benne, a 81 oldalas szöveget nettó 239 oldalas képregénnyé adaptálva. A 2021-es második kötet *A civilizáció pillérei* címen 247 oldalban dolgozza fel a könyv 90 oldalas második részét („A mezőgazdasági forradalom”). Mint látható, egy könyvoldalt átlagosan nagyjából három képregényoldallá konvertáltak át. A képregény köteteként a különböző nyelveken, a Föld különböző tájain való egyidejű megjelenés már természetesnek tűnik. Az „Sapienship Enterprise” már egyértelműen felvette utazási sebességét a globális médiatérben.

Ha hihetünk a kiadói-marketing adatoknak,¹⁵ a *Sapiens* eddig 65 nyelvre lefordítva 23 millió példányban kelt el világszerte, a *Homo Deus* több mint 10 millió, a *21 lecke a 21.*

¹² <https://www.sapienship.co/about>.

¹³ A könyv magyar műfaji megjelölése képregény, de az angolban a *graphic novel* általában a *comics*nál nagyobb terjedelmű, nem füzet, hanem könyv formátumú műveket jelölt (lásd Fónai 2020: 49–50).

¹⁴ https://www.youtube.com/playlist?list=PLfc2WtGuVPdm4-41_BKMv5_xeR6IXxA1j.

¹⁵ <https://www.ynharari.com/book/sapiens-2/>.

száznak pedig 6 millió megvásárolt példánynál tart jelenleg. A *Sapiens – Rajzolt történelem* első két kötete szintén kelendővé vált: mostanáig több mint 1 millió eladott példányra talált olvasóra,¹⁶ bár nem világos, hogy melyik kötetből pontosan mennyi fogyott. (Ismeretes, hogy sorozatoknál, főleg képregénysorozatoknál az első kötet mindig lényegesen magasabb számban fogy, mint a továbbiak, s ez a tendencia sokszor veszélyezteti az utóbbiak megjelenését.) Ha az Amazon vagy az általa felvásárolt Goodreads oldalait nézzük kiragadott példaként, akkor a *Sapiens*-könyv angol nyelvű, papíralapú kiadása 825 972 olvasói szavazattal a lehetséges 5-ből 4,5 csillagozást ért el,¹⁷ a Kindle-formátum az Amazonon a maga 66 468 „szavazatával” szintén 4,5-öt.¹⁸ Az angol nyelvű képregénykötetek a Goodreads-en arányaiban kisebb érdeklődést jeleznek (első kötet: 9488 szavazattal, 4,4; második kötet: 2032 szavazattal 4,3¹⁹), csakúgy, mint az Amazon-felületén (első kötet: 3973 szavazat 4,5 csillagozás; második kötet: 940 csillagozás 4,5²⁰). A moly.hu magyar könyves közösségi oldalon szintén a *Sapiens*-könyv a legnépszerűbb (828 szavazattal 92%-on áll), míg a képregények szavazói egytizednyien vannak hozzá képest. Itt is feltűnő, hogy az elsőt kétszer annyian értékelték, mint a másodikat: a *Rajzolt történelem 1.*: 93 szavazattal 95%-on van; a *Rajzolt történelem 2.*: 42 szavazattal 93%-on.²¹

A Harari-univerzum múltja, jelene és jövője

A három eredeti mű közül a *Sapiens* a történelmi múlttal foglalkozik az ember kialakulásától a jelenig vezetve el az olvasót (amennyiben az első három rövidke bekezdést nem számítjuk, amely a világegyetem keletkezésétől az ember kialakulásáig terjedő évmilliárdokat rekapitulálja). A *Homo Deus*-ban a jelentől a távoli jövő felé tekint ki Harari, míg a *21 lecke a 21. századra* a történelmi jelenre és a közeljövőre koncentrál. Az így trilógiaként is felfogható három mű kötetei mindazonáltal egymástól függetlenül is olvashatók.

A *Sapiens*-ben Harari három nagy forradalom köré szervezi meg az emberiség egyetemes történelmének narratíváját: a kognitív, a mezőgazdasági és a tudományos forradalom köré. Az első ezek közül a nyelv kialakulásához kötődik, de az igazán jelentős változást nem a nyelvnek az a képessége váltja ki, hogy a természeti világról vagy a társas viszonyokról információt tud közvetíteni, hanem az, hogy általa olyan dolgokról tudunk kommunikálni, „amelyek nem is léteznek” (Harari 2015: 35). A fikciókról szóló beszéd képessége és a fikciók ennek révén megvalósuló interszubsjektivitása a kognitív forradalom igazi áttörése és minden további történelmi fejlődés alapja, hiszen „istenek, nemzetek, pénz, emberi jogok, törvények vagy igazság” mind csupán ebben a formában, az emberiség kollektív képzeletében léteznek (i. m. 38). A mezőgazdasági forradalom során az emberek egy – mint utólag kiderült, fausti – alkut kötöttek (lásd 3. kép): a nomád zsákmányoló életmódot a letelepült termelő életmódra cserélték, nem fogva fel, hogy ez az „eredeti jóléti

¹⁶ ynharari.com.

¹⁷ <https://www.goodreads.com/book/show/23692271-sapiens> [ez és a következő statisztikák 2022. november 2-i adatot tartalmaznak].

¹⁸ <https://www.amazon.com/Sapiens-Humankind-Yuval-Noah-Harari-ebook/dp/B00ICN066A>.

¹⁹ <https://www.goodreads.com/book/show/54110137-sapiens> és <https://www.goodreads.com/book/show/57924373-sapiens>.

²⁰ <https://www.amazon.com/Sapiens-Graphic-Novel-Yuval-Harari-ebook/dp/B08FR41GS8> és <https://www.amazon.com/Sapiens-Graphic-History-Pillars-Civilization-ebook/dp/B093H46KR3>.

²¹ <https://moly.hu/konyvek/yuval-noah-harari-sapiens>, <https://moly.hu/konyvek/yuval-noah-harari-david-vandermeulen-daniel-casanave-sapiens-rajzolt-tortenelem-az-emberiseg-szuletese> és <https://moly.hu/konyvek/yuval-noah-harari-david-vandermeulen-daniel-casanave-sapiens-rajzolt-tortenelem-ii-a-civilizacio-pillerei>.

társadalom” végét jelenti, és az adósságspirálhoz hasonló luxuscsapdába csalogatja őket: a kicsit jobb élet reményében mindig sokkal többet kell dolgozniuk. Kivel kötötték őseink ezt az szerződést? Harari szerint a háziasított növényekkel és állatokkal. Valójában nem is az ember háziasította őket, sokkal inkább a magvak és „házi”-állatok minket. A második és a harmadik forradalom közötti időszak nagy projektje az emberiség egységesítése volt, a pénzgazdálkodás, a birodalmak és a szervezett vallások, különösen a világvallások révén. Vegyük észre, hogy ezek mind fikciókon, éppen ez imént említett fikciókon alapulnak! Végül a tudományos (és ipari) forradalom időszakától kezdve a tudomány és a rá épülő technika a modern állammal (a birodalommal) és a kapitalista gazdasággal (a tőkével) szoros, egymást erősítő szövetségben (a hagyományos vallások fikcióit felváltva vagy elavulttá téve) megteremtette a modern világot. Ezzel elérkeztünk jelenünkhöz és a jövő történelmének kérdéseire, Harari második és harmadik könyvének témájához.

3. kép: A magvak és az emberek fausti alkuja
Forrás: Harari–Vandermeulen–Casanave 2021b: 22.

A *Homo Deus* már az emberiség jelenből látszó legfőbb jövőbeli kihívásaira koncentrálna. Arra az időszakra, amikor fajunk rugalmas együttműködési képességének, tudás- és technológiai fejlettségének és leküzdhetetlen hatalomvágyának köszönhetően a „világ urává” válik. A „vallási fikcióktól” megszabadult, ám a közös életet irányító fikciókat (köztük a legsikerültebbet, a humanista liberalizmust) továbbra is igénylő modern ember rövidesen győzedelmesen kerül ki a háborúkkal, éhínségekkel, járványokkal vívott küzdelmében – állítja Harari. A biotechnológia, neuropszichológia és számítástechnika segítségével pedig új áttörés előtt áll: a halált legyőzve, a hagyományos emberi mivolton túllépve a *Homo sapiens* tulajdonképpen istenné, *Homo deussá* válhat. Az ebben a lehetőségben, illetve az ide vezető folyamatokban rejlő veszélyekről (például a nagyvállalatok adatgyűjtéseire alapuló algoritmusok tudatmanipulációs tevékenységeiről) azonban folyamatosan vitázni kell. A könyv talán még több reakciót váltott ki, mint az első, köszönhetően annak, hogy a transzhumanizmus körül zajló kortárs viták darázsfészkébe nyúl bele.

A *21 lecke a 21. századra* – mint a címe is sugallja – nem egy nagy történelmi narratívának, hanem válogatott leckék gyűjteményének készült, mely leckék olvasókkal, újságírókkal, kollégákkal folytatott beszélgetésekből szöktek szárba: „A témák, amelyekkel foglalkozom, globálisak.” – írja Harari (2019: 10) – „A világ társadalmait leginkább formáló és a bolygónk jövőjét legnagyobb valószínűséggel befolyásoló erőket vizsgálom meg.” Néhány téma: klímaváltozás, bevándorlás, terrorizmus, háború.

Elemzéseink fő tárgya a későbbiekben az első könyv első két része és a belőlük elkészült képregénykötetek lesznek. Az első könyv további részeit, valamint a másik két művet csak indokolt esetben vonjuk be elemzéseinkbe.

Irodalom

- Anderson, Kane (2017): Gender Studies and Queer Studies. In Matthew J. Smith and Randy Duncan (szerk.): *The Secret Origins of Comics Studies*. Routledge – Taylor & Francis [Epub].
- Aronowitz, Stanley ([1985] 1998): Introduction. In Paolo Freire: *Pedagogy of Freedom*. Rowman & Littlefield, 1–19.
- Balázs Ákos (2016): Szövegértés-fejlesztés képregényekkel. *Tani-Tani Online*. https://www.tani-tani.info/szovegertes_fejlesztes_kepregenyekkel. [2022.11.04]
- Bán Dávid – Nagy Balázs (szerk.) (2020): *Magyar Nyelv és Irodalom. Globális nevelési foglalkozások 5–8. évfolyamos tanulók számára*. Tanári Kézikönyv. Írta: Bugán Ilona – Galambos Attila – Marton Éva – Váczi Dorottya. Anthropolisz Egyesület.
- Barátné Hajdú Ágnes – Béres Judit (szerk.) (2019): *Szövegértés-fejlesztés a könyvtárban*. Szerzők: Dömsödy Andrea, Juhász Valéria, Kaderják Anita, Kiss Gábor, Lannert Judit, Németh Szilvia, Radics Márta, Steklács János, Széll Krisztián, Tóth Viktória. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
- Boerman-Cornell, William – Kim, Jung – Manderino, Michael (2017): *Graphic Novels in High School and Middle School Classrooms: A Disciplinary Literacies Approach*. Rowman & Littlefield.
- Domokos Áron (2019): Világgjár: SF-világépítés és -rekonstruálás irodalomórán. *Anyanyelvi Kultúráközvetítés*, 2(2), 58–96. DOI 10.33569/akk.2390
- Dunai Tamás (2021): *A szerzői autonómia szerepe az észak-amerikai képregény 21. századi újraintézményesülésében: Médiaipar, formátumok, közönségek*. Doktori disszertáció. Pécs: Pécsi tudományegyetem.
- Eco, Umberto ([1967] 2008): A cogito interruptus. In uő: *Az új középkor*. Budapest: Európa, 125–249.
- Fodor, Jerry A. (1983): *Modularity of Mind: An Essay on Faculty Psychology*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Fónai Nikolett (2020): A képregény a multimodális műveltség szolgálatában. Könyvtárak a kilencedik művészet támogató szerepében. *Anyanyelvi Kultúráközvetítés*, 3(1), 38–56. DOI 10.33569/akk.2446
- Freire, Paolo ([1970] 2000): *Pedagogy of the Oppressed*. New York – London: Continuum.

- Freire, Paolo (2021): Az elnyomottak pedagógiája. *Fordulat* 28, 236–244. http://fordulat.net/pdf/28/FORDULAT28_FREIRE.pdf [Freire ([1970] 2008) 2. fejezetének magyar fordítása.] [2022.11.04]
- Galambos Attila (2019): Mit taníthatna a magyar iskolásoknak Usagi, a szamuráj nyúl? *Qubit*, 2019. május 9. <https://qubit.hu/2019/05/09/mit-tanithatna-a-magyar-iskolasoknak-usagi-a-szamura-nyul> [2022.11.04].
- Harari, Yuval Noah (2004): *Renaissance Military Memoirs. War, History, and Identity, 1450–1600*. The Boydell Press.
- Harari, Yuval Noah (2007a): *Special Operations in the Age of Chivalry 1100–1550*. The Boydell Press.
- Harari, Yuval Noah (2007b): The Concept of "Decisive Battles" in World History. *Journal of World History*, Vol. 18, No. 3 (Sep., 2007), pp. 251–266.
- Harari, Yuval Noah (2008): *The Ultimate Experience. Battlefield Revelations and the Making of Modern War Culture, 1450–2000*. Palgrave MacMillan.
- Harari, Yuval Noah (2011): *Ḳitsur toldot ha-enoshut*. Kinneret Zmora-Bitan Dvir.
- Harari, Yuval Noah (2012): *From Animals into Gods: A Brief History of Humankind*. Izrael: CreateSpace Independent Publishing Platform [magánkiadás].
- Harari, Yuval Noah (2013): *Eine kurze Geschichte der Menschheit*. München: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Harari, Yuval Noah (2014): *Sapiens. A Brief History of Humankind*. London: Harvill Secker.
- Harari, Yuval Noah (2015): *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Budapest: Animus Kiadó.
- Harari, Yuval Noah (2016): *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. London: Harvill Secker.
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus. A holnap rövid története*. Budapest: Animus Kiadó.
- Harari, Yuval Noah (2018): *21 Lessons for the 21st Century*. New York: Spiegel & Grau.
- Harari, Yuval Noah (2019): *21 lecke a 21. századra*. Budapest: Animus Kiadó.
- Harari, Yuval Noah – David Vandermeulen – Daniel Casanave (2020a): *Sapiens. A Graphic History. Volume 1: The Birth of Humankind*. New York: Harper – Perennial.
- Harari, Yuval Noah – David Vandermeulen – Daniel Casanave (2020b): *Sapiens. Rajzolt történelem 1. kötet: Az emberiség születése*. Budapest: Animus Kiadó.
- Harari, Yuval Noah – David Vandermeulen – Daniel Casanave (2021a): *Sapiens. Sapiens. A Graphic History. Volume 2: The Pillars of Civilization*. New York: Harper – Perennial.
- Harari, Yuval Noah – David Vandermeulen – Daniel Casanave (2021b): *Sapiens. Rajzolt történelem 2. kötet: A civilizáció pillérei*. Budapest: Animus Kiadó.
- Harari, Yuval Noah (2022a): *Unstoppable Us. Volume 1. How Humans Took over the World*. Illustrated by Ricard Zaplana Ruiz. New York: Bright Matter Books.
- Harari, Yuval Noah (2022b): *A világ urai. Így hódítottuk meg a Földet*. Budapest: Lampion Könyvek.
- Hatfield, Charles (2017): Foreword: Comics Studies, the Anti-Discipline. In Matthew J. Smith and Randy Duncan (szerk.): *The Secret Origins of Comics Studies*. Routledge – Taylor & Francis [Epub].
- Holder, Matthew (2022): Vigilantism and Violent Forms in Frank Miller's *The Dark Knight Returns*. *ImageText*, Vol 13, Issue 2.

- Humphrey, Aaron (2020): The Pedagogy and Potential of Educational Comics. *International Journal of Comic Art*, 22 (2) 375–404.
- Kiss Gábor (2019): A képregény, a „kilencedik művészet”. In Barátné Hajdú Ágnes – Béres Judit (szerk.): *Szövegértés-fejlesztés a könyvtárban*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 180–215.
- Levitt, Steven D. (2022): Yuval Noah Harari Thinks Life Is Meaningless and Amazing. [Interjú Yuval Noah Hararival.] In Steven D. Levitt: People I (Mostly) Admire Podcast, Episode 84. *Freakonomics*. <https://freakonomics.com/podcast/Yuval-Noah-Harari-Thinks-Life-Is-Meaningless-and-Amazing/> [2022.11.04].
- Maksa Gyula (2018): Elvégzendő feladatok és ígéretes lehetőségek: Képregénysztudomány magyar nyelven. In Vincze Ferenc (szerk.): *Intézményesülés, elbeszélések, médiumok: Tendenciák a kortárs magyar képregényben és képregénykutatásban II*. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, pp. 13–25.
- matvano [Van Overstraeten, Mathieu] 2022: „INTERVIEW – « Avec notre version BD de Sapiens, on touche beaucoup de gens qui n’ont pas l’habitude de lire des bandes dessinées ».” *André, Georges, Edgar et les autres*, 2022. január 9., <https://age-bd.com/2022/01/09/interview-avec-notre-version-bd-de-sapiens-on-touche-beaucoup-de-gens-qui-nont-pas-lhabitude-de-lire-des-bandes-dessinees/> [2022.11.04].
- McLuhan, Marshall 1964: *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill.
- Parker, Ian (2020): Yuval Noah Harari’s History of Everyone, Ever. *New Yorker*, 2020. február 17. <https://www.newyorker.com/magazine/2020/02/17/yuval-noah-harari-gives-the-really-big-picture> [2022.11.04].
- Preston, Alex (2018): How the ‘brainy’ book became a publishing phenomenon. *The Guardian*, 2018. július 29. <https://www.theguardian.com/books/2018/jul/29/why-brainy-book-became-publishing-phenomenon> [2022.11.04].
- Robin Pajtás Kollektíva (2021): Robin Pajtás Szabadiskolája. Az antiautoriter, közösségi és forradalmi nevelés egy gyakorlati kísérlete Magyarországon. *Fordulat* 28, 127–156. http://fordulat.net/pdf/28/FORDULAT28_ROBINPAJTAS.pdf [2022.11.04].
- Schmitt, Arnaud (2020): The Autobiographical Dimension of Brainy Books. *The European Journal of Life Writing* Vol. IX (2020) 22–42. DOI: 10.21827/ejlw.9.36180
- Steiner, Ann (2018): The Global Book: Micropublishing, Conglomerate Production, and Digital Market Structures. *Publishing Research Quarterly* (2018) 34:118–132. DOI: 10.1007/s12109-017-9558-8 .
- Szabó Sára, G. – Gombos Péter (2005): A képregény. In Cserhalmi Zsuzsa – Forgács Anna – Pála Károly – Sándor Csilla (szerk.): *Irodalom – Tanári Kincsesár 21. kiegészítő kötet*. Budapest: Raabe Kiadó. pp. 1–22.
- Szőnyi György Endre (2002): *Szemiotika, ikonológia, posztmodern. Elméletek és módszerek a kora újkori kultúra tanulmányozásához*. MTA doktori értekezés. Szeged, JATE.
- Szőnyi György Endre (2004): *Pictura & Scriptura: Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*. Szeged: JATE Press.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Tilley, Carol L. (2017): Educating with Comics. In Matthew J. Smith and Randy Duncan (szerk.): *The Secret Origins of Comics Studies*. Routledge – Taylor & Francis [Epub].
- Vörös Klára (2022): Komisz-e a comics? A bibliai József-történet képregény-adaptációja. *Anyanyelvi Kultúraközvetítés*, 5(1), 39–52. DOI: 10.33569/akk.3284

Weiner, Robert G. – Carrye Kay Syma (2013): Introduction. In Carrye Kay Syma – Robert G. Weiner (szerk.): *Graphic Novels and Comics in the Classroom. Essays on the Educational Power of Sequential Art*. Jefferson, NC – London: McFarland & Company, 1–10.

Wierszewski, Emily A. (2014): Creating Graphic Nonfiction in the Postsecondary English Classroom to Develop Multimodal Literacies. *ImageText* Vol 7, Issue 3.

<https://imagetextjournal.com/category/volume-7-issue-3-comics-and-pedagogy/> [2022.11.04].

Woo, Benjamin (2019): What Kind of Studies is Comics Studies, In Frederick Luis Aldama (szerk.): *The Oxford Handbook of Comic Book Studies*. Oxford, Oxford University Press.

SUMMARY

The History Salesman, or How (not) to Teach History via Graphic Novels – I.

This is the first part of a paper examining and assessing, as a tool for education, the published volumes of the graphic novel adaptation of Sapiens, Yuval Noah Harari's popular science book on world history.

In the first part, appearing here, we briefly enter the decades-long debate on the educational benefits of graphic novels and comics as cool media in the McLuhanian sense. In stating our position, we start from the insights and aims of Paolo Freire's radical critical pedagogy but we also consider the most recent contributions to the pedagogy of comics and graphic novels. Subsequently, we reconstruct the hard-to-sart publishing history of Harari's best-selling books including Sapiens and Sapiens. A Graphic History. We show them to have been lifted on the recently detected rising tide of demand for "brainy books". However, we find this explanation incomplete, requiring further factors which will be provided during analyses in the other two parts.

In the second part, first we survey the reception of Harari's oeuvre in three scenes: among the global political, business and cultural elite, among the general reading public and, finally, on the part of the print and electronic mass media. We also start our critical assessment in this part, at first from an educational angle, showing some excellent narrative and didactic techniques applied by the creators.

In the final part of the paper, we continue our analysis by providing philosophical and ideology critical assessments of the original book. We explore its vision of humankind, society, and history, its fundamental philosophical premises as well as the ideological commitments of the book, which we see as one of the most characteristic contemporary representatives of the mainstream liberal vision of history. We also examine how, during its rendition into the new genre of discourse, graphic novel, the above mentioned features of Harari's original book change: whether they get amplified, distorted, lost or absorb new difficulties and contradictions. We focus on the overt purpose of, as well as the detectable hidden agenda behind, the change of medium, and how successfully they are met in the books. We also show examples of where and how the educational purpose aiming to reach younger generations turns into more or less concealed propaganda.

Keywords: educational comics, graphic novel, macrohistory, Yuval Noah Harari, critique of ideology, critical pedagogy